

שרגא פישרמן

דת ומוסר – היבט מחקרי

ראשי פרקים

- א. השיפוט המוסרי
- ב. ההתנהגות המוסרית והקשרה לשיפוט המוסרי
- ג. הקשר בין "דתיות" לשיפוט המוסרי
- ד. שיטה
- ה. תוצאות
- ו. ניתוח
- ז. מקורות

★ ★ ★ ★ ★

א. השיפוט המוסרי

רייט (1964) הגדיר שיפוט מוסרי כדרך שבה מנתחים בני-אדם בעיות מוסריות שאינן עומדות בפניהם. שלוש גישות פסיכולוגיות עקריות מסבירות את המנגנון המפקח על התנהגות ושיפוט במצבי פיתוי וקונפליקט מוסרי: התיאוריה הפסיכואנליטית, תאוריית הלמידה החברתית והתיאוריה הקוגניטיבית התפתחותית. בחרנו לחקור לפי התיאוריה הקוגניטיבית התפתחותית וביתר פירוט ע"פ תיאורית קוהלברג. קוהלברג (1964) ראיין ילדים רבים ועל-פי ראיונותיו בנה את התיאוריה. בראיונותיו הציג קוהלברג עשר דילמות כאשר כל אחת מציגה קונפליקט בין חוק לבין צורך אישי. הילד התבקש לבחור בהתנהגות אחת ולנמקה. להלן תיאור הרמות השלבים:

1. הרמה הקדם-מוסרית (פרה-קונבנציונאלית)

ברמה זו מצוי הפרט בהתפתחותו הנפשית והחשיבתית כשהוא מרוכז בעצמו. המציאות נקלטת על ידו בצורה ייחודית, כשהיא מכוונת לצרכיו. בשל סיבה זו, לעיתים, הוא מעוות את המציאות כדי לספק את משאלותיו. ברמה זו קיים פיקוח חיצוני על התנהגות הילד. הנורמות להתנהגות נקבעות על פי לחצים וצווים מבחוץ.

הכוחות המניעים את ההתנהגות הינם ההמנעות מעונש והרצון לקבלת תגמול חיובי. רמה זו נחלקת לשני שלבים:

שלב א: ציות לחוק – קיימת אמונה בצידקתו של חוק מוחלט, והוא אשר יכתיב כיצד להתנהג. השיפוט המוסרי, וכמוהו ההתנהגות, מונעת בכח הפחד מעונש. שלב ב: התחשבות מינימלית בזולת – ההתחשבות בזולת המאפיינת שלב זה היא מתוך מגמה להשיג סיפוק ולמנוע כאב, כלומר עקרון ההדוניזם. בשלב זה הוא מונחה על ידי הכלל, שהמעשה הנכון הוא זה שבסופו של דבר מועיל לפרט. יחסים תקינים בין האנשים מועילים להם שכן הם מבוססים על "קח ותן". ההתפתחות לעבר השלבים השפיטתיים הגבוהים יותר אינה חייבת לנתק את הפרט מתהליכי חשיבה אינטרסנטיים. אולם, ככל שהפרט מטמיע בתוכו את שלבי החשיבה והשפיטה הגבוהים יותר, רמתו המוסרית תהיה גבוהה יותר.

2. הרמה המוסרית (קונבנציונאלית)

שלב זה מאופיין בהתפתחות ההכרה הקונבנטיבית המביאה למודעות של הזולת. הילד משווה עצמו לאחרים, הוא אינו רואה יותר במבוגר כל יכול וכל יודע, והוא מבקר גם את התנהגות בני גילו וגם את התנהגות המבוגר. הילד שופט את האחרים על-פי כוונתם, הוא נעשה יותר אמפטי לסביבה ורגיש להחלטות קבוצת השווים. זהו מוסר של הדדיות באמצעותה של תחושת האוטונומיה האישית. ההתנהגות מכוונת להשגת סדר חברתי. היא אינה נשפעת על-פי היותה תואמת לחוקים ולסמכות, אלא על פי התאמתם לעקרון של שמירה על הסדר החברתי. המוטיבציה הינה פנימית יותר מאשר ברמה הקדם-מוסרית, אך עדיין מבוססת על שבח וגינוי חברתיים. אמנם הילד מקבל את סמכות האחרים ושיפוטם, אך הוא אינו מרגיש שהתנהגותו נכפית על ידם ושאינו ביכולתו להתנגד לה. גם ברמה זו שני שלבים:

שלב א: קונפורמיות לציפיות האחרים – בשלב זה האוריינטציה היא לגרום הנאה לאחר כדי להשיג ממנו שבת. מתחילה כאן התייחסות לכוונות העושה והילד שופט את התנהגות האחרים על פי מידת מוסריותם.

שלב ב: מוסריות של קיום סמכות – בשלב זה קבלת הסמכות היא מתוך מגמה להגיע לסדר חברתי. קיימת אוריינטציה למלא תפקיד בחברה, לקבל סמכות ולמלא אחר חוקים, והכל לשם שמירה על הסדר.

3. הרמה האוטונומית (פוסט קונבנציונאלית)

ברמה זו הפיקוח על ההתנהגות הוא פנימי, הבסיס לשיפוט המוסרי הוא היחיד עצמו והחלטה כיצד לפעול מבוססת על תהליך פנימי של חשיבה ושיקול. קונפליקט בין נורמות מוכרע על פי שיקולי הפועל. רמה זו נחלקת אף היא לשני שלבים:

שלב א: מוסריות של זכויות הפרט וחוק דמוקרטי – הנורמות להבחנה בין טוב ורע מבוססות על ההגיון. קיימת מודעות לכך שהחוק יוצר, לעיתים, עיוותים אך הוא עדיין אמת המידה הבלעדית לשפוט האם מעשה הוא מוסרי או לאו.

שלב ב: מוסריות על פי עקרונות מצפון של הפרט – האורינטציה אינה רק לקיום הסדר החברתי אלא גם למצפון. ההתנהגות מבוקרת על-ידי רעיון מופנם, סטייה מנורמה מעוררת רגשי אשמה ונקיפות מצפון וקונפליקט בין חוק לצורך אישי נפתר על-ידי עקרונות של "שביל הזהב".

זיו (1974) מבקר את תיאורית קוהלברג וטוען כי מעטים מאוד הם האנשים המגיעים לרמה הפוסט-קונבנציונאלית, ולכן קשה לחקור תיאוריה זו. כמרכזן הוא טוען כי התיאוריה מתיחסת בעיקר לערכי התרבות האמריקאים (דמוקרטיה וחופש הפרט), ויש בכך סתירה מסוימת לרעיון ההתפתחותי בדבר חשיבה מוסרית אוניברסלית.

ב. ההתנהגות המוסרית והקשרה לשיפוט המוסרי

ההתנהגות המוסרית נחקרה בעבר בשלוש דרכים עקרוניות: האחת – השתיכות לקבוצה כמדד להתנהגות מוסרית, כגון השתיכות לאוכלוסייה עבריינית, לימוד בישיבה או באוניברסיטה (אוד 1987). דרך זו כללה, בדרך כלל, דווחי משטרה או הארכת מעצר בבתי משפט. הדרך השנייה, הנקראת על ידי בלייסי (1980) "התנהגות במצבי חיים אמיתיים", כוללת דווחי מורים, דווח עצמי, תצפיות ושאלון סוציומטרי. הדרך השלישית היא המנעות מפיתוי.

רוב החוקרים את הקשר בין השיפוט המוסרי להתנהגות העבריינית נתקלו בבעית הגדרת העברייני. עברייני היא הגדרה משפטית ולא פסיכולוגית, ומכאן נובע הקושי. ברור שאפיוני התנהגות כגון אלה (עבריינים) הינם רחבים מדי ו"חיצוניים" מדי לאישיות, מכדי לשמש אינדיקטור לפעולה מוסרית, שכן רבים מבצעים פעולה דומה ולא הוגדרו עבריינים משום שטרם נתפסו. בעיה נוספת היא השוני הרב בין העברות אותן ביצע העברייני. למשל סחר בסמים שונה מאונס מבחינת ההתנהגות העבריינית. אמנם גישת התכונות קובעת, שקיים יחס ישיר בין התנהגויות עברייניות שונות, אך ברור שאין הכוונה שכל מי שסוחר בסמים סיכויי לאנוס גבוהים. קנטנר (1976) סווג את ההתנהגות העבריינית לארבע קטגוריות (אלימות נגד אדם, אלימות נגד רכוש, עברות נגד רכוש ללא אלימות ועברות סמים) ובדק את השוני ברמת השיפוט המוסרי בין סוגי העבריינים. לא נמצא שוני בין דרגות השיפוט המוסרי של סוגי העבריינים השונים. לעומתו קוהלברג ופרנדליך (1977) סיפקו הוכחות לכך שסוגי עבריינים שונים נמצאים ברמת שיפוט מוסרי שונה. עברייני סמים נמצאו ברמת שיפוט מוסרי גבוהה משאר העבריינים.

בניגוד למחקרים העוסקים בקשר בין השיפוט המוסרי לבין התנהגות עבריינית בהם ברורה הרלוונטיות של ההתנהגות הנחקרת לשיפוט המוסרי, ישנם מחקרים בהם קשר זה אינו ברור כלל. הדבר אמור לגבי מחקרו של ההן (1968) אשר חקר השתייכות ארגונית-פוליטית, מחקרו של בלס (1950) אשר בחן את היכולת להיות מכוון למשימה באנטראקציה חברתית, מחקרו של דמון (1977) שבדק מנהיגות וכבוד ומחקריהם של דה-אוגלי וכרוס (1975), ושוורץ (1976) אשר בדקו תדירות פעילות מינית כהתנהגות שאינה מוסרית. גם במחקרו של היאר (1976) שבדק עישון מריחואנה אין קשר זה ברור. חשוב לציין שכל התנהגות יכולה להחשב רלוונטית לחקר הקשר שבין השיפוט המוסרי להתנהגות המוסרית אם הנחקר רואה אותה כרלוונטית, אך אף לא אחד מהמחקרים שצוטטו לעיל לא דיווח על עמדות הנחקר כלפי ההתנהגות הנחקרת.

דרך מחקר שונה התוו החוקרים אשר בדקו התנהגות של המנעות מפיתוי. אין הם חוקרים התנהגות, אלא המנעות מהתנהגות, בהניחם שהמכניזם הפועל בשני המקרים זהה. גם בבחירת התנהגות זו ישנה בעיה, שכן פרט הנמצא ברמה 2 לפי סולם קודהלברג ימנע מלקיחת סוכריה משולחנו של החוקר משום שהוא פוחד להתפס, בעוד שפרט הנמצא ברמה 3 לא יקחנה בשל רצונו לזכות בהכרה חברתית. קיים, אם-כן, צורך בבדיקת מניעי ההמנעות, דבר שכמעט לא נעשה. להלן סיכום מחקרים שדנו בקשר בין השיפוט המוסרי להתנהגות המוסרית. חלק מנתוני הלוח נלקחו מבלייסי (1980).

מחקרים על הקשר שבין השיפוט המוסרי לבין ההתנהגות המוסרית

שם החוקרים	שנה	משתנים תלויים	משתנים בלתי תלויים	תוצאות
בטק	1944	שיפוט מוסרי שימוש בקרטרי אתיים אמפטיה	התנהג עבריינית עבריינים	+
קודהלברג	1958	שיפוט מוסרי	גניבה, שוד	+
רומה	1967	שיפוט מוסרי	וונדליזם, גנבה	0
פודור	1972	שיפוט מוסרי	העמדה לדין	+
פודור	1973	דרגה 3,2 לפי קודהלברג	עבריינים פסיכופטיים	+

+	עברני רכוש	סולם קוהלברג	1973	הורגינס
+	"	דרגות 2,1		ופרנטיס
0	עברני רכוש	סולם קוהלברג	1974	ג'ורקוביס ופרנטיס
0	פסיכופתים	סולם קוהלברג	1976	ג'ורקוביס
+	תת תרבות עברי'	"		
+	עברנים פסיכו	"		
+	סוציופטים	סולם קוהלברג	1975	קמפגנה והרט
0	עברנים חמורים	REST סולם DIT	1976	קנטנר
0	עברנים	MJS ש' מוסרי	1977	שמירלין
0	עברנים	שיפוט מוסרי	1977	הוילנר
+	עברנים	סולם קוהלברג	1977	קוהלברג
+	"	שלב 4,3-2,1		ופרנדליך
+	דרוג מורים...	סולם קוהלברג	1958	קוהלברג
0	התנהגות מוסרית סוציומטריה	סיפורים ע"פ סולם פיאוזה	1965	פורטוס וג'ונסון
+	פעילות פוליטית	דילמות קוהלברג	1968	ההן, סמיט ובלוק
+	השתת' באירגון			
0	שירות ציבורי			
+	מחאה פוליטית			
+	נסיון מיני	סולם קוהלברג	1975	דה'הוגלי וקרוס
0	נסיון מיני	סולם קוהלברג	1976	שורץ
+	נסיון מיני	SMG ש' מוסרי מיני		
0	דירוג מורים	סולם קוהלברג	1975	סנטרוק
0	עישון מריחואנה	סולם קוהלברג	1976	דיאר
+	ישר, אלטרואיזם	סולם קוהלברג	1976	מוסטן, הוסט ורוטפורד
+	דירוג מורים	דילמות מוסריות	1977	דמון
0	ישר			
+	חבריות			
0	רגישות והומור			

				קרביס ורונוולד
+	התנהגות יושר	סולם קוהלברג	1977	
+	מנהיגות מוסרית	סולם קוהלברג	1977	הרקנס,
+	הגדרה האדם הישר			אדורדס וסופר
0	עמידה בפיתוי	סולם פיאו'ה	1964	גרינדר
0	עמידה בפיתוי	ראיון קוהלברג	1965	קוהלברג
0	עמידה בפיתוי	דילמות על רמאות	1966	מדינוס
0	עמידה בפיתוי	שיפוט מוסרי	1967	פנייס
0	עמידה בפיתוי	ראיון קוהלברג	1968	נלסון גרינדר וצ'לס
0	עמידה בפיתוי	סולם קוהלברג	1969	נלסון, גרינדר וביאג'ו
+	עמידה בפיתוי	דילמות קוהלברג	1969	שוורץ וחב'
0 +	עמידה בפיתוי	דילמות פיאו'ה	1974	לדיווי
0	עמידה בפיתוי	סולם פיאו'ה	1974	מק-לפין
+	עמידה בפיתוי	REST סולם DIT	1976	דניוונט
0 +	עמידה בפיתוי	דילמות קוהלברג	1975	גלגר
+	אל תקח סוכריה	דילמות הרומות	1976	רפ
0	אל תשחק בצעצוע	לקוהלברג		
0	השבת אבידה			
+	הלשנה			
+	רמאות במשחק			
0	עמידה בפיתוי	דילמות קוהלברג	1975	סנטרוק
0	עמידה בפיתוי	ראיון קוהלברג	1976	ארנד
0	עמידה בפיתוי	דילמות קוהלברג	1977	לינפורט
+	עמידה בפיתוי	ראיון קוהלברג	1977	קרביס
+	"	דילמות על רמאות		וקוהלברג
0	המנעות מרמאות	"		
+	המנעות מפיתוי	סולם קוהלברג	1975	סימפסון
0	דרגת רמאות			וגרהאם
0	עמידה בפיתוי	דילמות על רמאות		

ליון ובקרמן	1980	שיפוט מוסרי להתנהגות חלוקה	התנהגות חלוקה	+
רוטמן	1976	דילמות קוהלברג	המשך בניסוי	+
גוטמן	1983	MOTEC-שיפוט	MAZA-מבוך	0
אדר	1987	אוכ' עבריינית/לא דתית/לא	פרופיל שיפוט מוסרי	+

- + נמצא קשר חיובי מובהק בין משתני המחקר.
- נמצא קשר שלילי מובהק בין משתני המחקר.
- 0 לא נמצא קשר מובהק בין משתני המחקר.
- + - נמצאו תוצאות מעורבות (נמצא קשר חיובי בין חלק ממשתני המחקר וקשר שלילי או שלא נמצא כלל קשר בין משתנים אחרים).

כפי שנראה לעיל הממצאים אינם חד-משמעיים. מ-45 המחקרים, 14 דווחו על קשר חיובי מובהק בין השיפוט המוסרי לבין ההתנהגות המוסרית, 19 דווחו על אי מציאת קשר מובהק בין השניים, ו-12 דווחו על תוצאות "מעורבות" (קשרים בין חלק ממשתני המחקר). אף לא אחד דיווח על מציאת קשר שלילי מובהק בין השיפוט המוסרי להתנהגות המוסרית.

מבין 13 המחקרים אשר המשתנה התלוי היה התנהגות עבריינית, 4 דווחו על קשר חיובי בין השיפוט המוסרי וההתנהגות החברתית, 5 דווחו על אי מציאת קשר בין משתנים אלו ו-4 דווחו על תוצאות מעורבות.

מבין 18 המחקרים אשר המשתנה התלוי בהם היה המנעות מפיתוי רק 2 דווחו על מציאת קשר חיובי מובהק בין השיפוט המוסרי להתנהגות המוסרית, 11 דווחו על אי מציאת קשר בין משתנים אלו ו-5 דווחו על קשרים מעורבים.

14 מחקרים שהמשתנה התלוי בהם היה התנהגות מוסרית שאינה עבריינית ואינה עמידה בפיתוי – 7 מהם דווחו על קשר חיובי, 5 על קשרים מעורבים ו-2 דווחו על אי מציאת קשר בין המשתנים. המנעות מפיתוי נבדקה בתנאי ניסוי ויתכן שחלק מהכשלונות במציאת הקשר בין השיפוט המוסרי להתנהגות המוסרית של המנעות מפיתוי נובע מבעיות מתודולוגיות (כמו אי הצלחת הסוואת מטרת המחקר) יותר מאשר מאי קיום הקשר במציאות. נראה שקיימת תמיכה מסוימת בהנחה שחשיבה מוסרית והתנהגות מוסרית מתיחסים זה לזה, אך יחס זה אינו ישר תמיד ואינו קיים בכל התחומים.

קשר ישר ויותר חד-משמעי קיים בין השיפוט המוסרי ובין התנהגות עבריינית. קשר זה קיים על-אף הבעיות המחקריות שנדונו לעיל. נראה שקיים קשר חיובי גם בין השיפוט המוסרי והמנעות מלחץ הקבוצה. תמיכה מחקרית נמוכה קיימת לקשר בין

השיפוט להתנהגות של יושר ואלטרואיזם. אין ספק שדרוש תכנון קפדני ביותר של מחקר במטרה לענות על הבעיות הטכניות, המתודולוגיות והתאורטיות שהועלו לעיל. רוב המחקרים לקחו את השיפוט המוסרי כמשתנה הבלתי תלוי, בעוד שבמחקרו של אדד השיפוט המוסרי נלקח כמשתנה התלוי. מחקרו של אדד שונה גם בתפיסתו החדשנית את השיפוט המוסרי. אדד הולך בדרכו של ברוך (1972) שהעיר על האפשרות שהשיפוט המוסרי אינו מושג אחיד ואינו מורכב רק מהשלבים הראשונים שתארו פיאז'ה, קוהלברג וחוקרים נוספים.

ג. הקשר בין "דתיות" לשיפוט המוסרי

כל הדתות, בנוסף להצבת דרישות בנושאים פולחניים, מנחות את האדם להתנהגות מוסרית. נראה לכן שימצא קשר בין מידת הדתיות של האדם לכלל הנושאים המוסריים, ובתוכו לשיפוט המוסרי. קוהלברג (1967, 1976, 1981) טען שההתפתחות המוסרית אינה תלויה בדת. מחקרו שנערך על ילדים בני 10 – 16 שנה בטיוואן, מקסיקו, טורקיה וארה"ב הראה התפתחות מוסרית בשלבים, שהיתה מקבילה בכל הארצות מעבר להבדלים תרבותיים. קוהלברג ציין בכל זאת, שלדת היה תמיד ענין במוסר, ועל-כן הבטים מוסריים הינם תנאי הכרחי אך לא מספק לדתיות. קוהלברג עסק במוסר בהבטים של שיתוף, צדק, זכויות ואחריות, אך לא עסק במישרין בשאלת "מהו הטוב?". שאלה זו הינה הנושא המרכזי של הדת. מאידך גיסא, לא כל המחקרים שכותרתם קשורה בדת יכולים להחשב ככאלה. דוגמא לכך הוא מחקרו של פאולר (1981) שבדק את התפתחות האמונה, וערב בכך מושגים מתאורית ההתפתחות המוסרית של קוהלברג. הוא הגדיר אמונה כדאגה אוניברסלית למציאת משמעות. הוא לא ראה אמונה כמתקשרת לבורא או לדת דוקא. מחקריו הראו מתאמים חיוביים גבוהים ומובהקים בין התפתחות האמונה להתפתחות המוסרית. כיון שהגדרתו את האמונה רחוקה מהגדרה דתית, ספק אם ניתן לכלול מחקר כגון זה בין המחקרים הקושרים משתנים "דתיים" עם משתנים מוסריים. בפרק זה יסקרו מחקרים שעסקו במישרין בנושאי הדת: אמונה (אידיאולוגיה דתית), מוטיבציה פנימית והיצוגיות (הקשורה לדת), השתייכות דתית, חינוך דתי וידע בנושאי דת.

1. הקשר בין אמונות לשיפוט המוסרי

מספר חוקרים בדקו את הקשר שבין אמונות דתיות, בדרך-כלל עמדות שמרניות ליברליות, לבין השיפוט המוסרי. איזנברג (1977) וכן איזנברג ומנסטר (1981) מצאו שבקרב שתי כנסיות שמרניות היו פחות שיקולים של עקרונות מוסריים בחומר הלימודים מאשר בשתי כנסיות ליברליות. מכל כנסיה בחר איזנברג, באופן אקראי, חברים ומנהיגים ונתן להם את מבחן DIT (מבחן שיפוט מוסרי רסט, 1967). נמצאו

הבדלים מובהקים בין חברי ומנהיגי שתי הכנסיות ברמות 4 ($t=9.36, p<.001$); ברמה 5A ($t=8.81, p<.001$); וברמה 5B ($t=2.44, p<.01$) כאשר היו יותר חברים ומנהיגים מהכנסיה השמרנית בשלב 4 מאשר חברים ומנהיגים מהכנסיה הליברלית. לעומת זאת חברים ומנהיגים מהכנסיה הליברלית היו מיוצגים יותר בשלב 5 מאשר חברים ומנהיגים מהכנסיה השמרנית. איזנברג הניח שהשתיכות לכנסיה מצביעה על סוג אמונות. ממצאיו מצטרפים לממצאי קוקס ורייט (1967) שמצאו קשר בין אמונות לבין משתנים מוסריים שונים. יש לציין שמחקר זה הינו קורלטיבי ולא סיבתי. ניתן להסביר כי בעלי שיפוט מוסרי ברמה זו או אחרת נמשכים לכנסיה מסוג מסוים, כפי שניתן להסביר כי כנסיה מסוג מסוים מפתחת בקרב מאמיניה שיפוט מוסרי ברמה מסוימת. סנדרסון (1974), אשר בדק את הקשר בין אמונות דתיות ופוליטיות לבין השיפוט המוסרי בקרב 481 תלמידי קולג', מצא יחס שלילי מובהק בין שיפוט מוסרי לבין שמרנות דתית ופוליטית. בדרך כלל נמצא שתלמידים ברמות 2, 3 ו-4 היו יותר דתיים "מסורתיים" ושמרנים בדעותיהם הפוליטיות מאשר תלמידים ברמות 5 ו-6.

בראון ואניס (1978) בדקו קשר דומה, אך בתוספת משתנה של התנהגות דתית. נמצא מתאם שלילי מובהק בין ציון P (ציון שיפוט מוסרי על פי שאלון DIT) לאמונה באמיתות מוחלטת בתנ"ך ($t=-.44, p<.01$), אך לא נמצא מתאם מובהק בין התנהגות דתית לשיפוט המוסרי.

קלאוס (1979) מצא בדומה, שדתיים ליברליים קיבלו ציון P (ציון שיפוט מוסרי על פי שאלון DIT) גבוה בצורה מובהקת ($p<.05$) מאשר דתיים שמרניים. קדי (1982) מצא שדתיים ליברליים השתמשו יותר בעקרונות חשיבה מוסריים מאשר דתיים שמרניים. הוא מצוין שפרטים שהיו יותר "גמישים" באמונתם בתנ"ך נטו להשתמש יותר בעקרונות מוסריים ($t(31)=5.72, p<.0001$) מאשר פרטים שהאמינו בצורה בלתי מעורערת בתנ"ך. בניגוד למחקרים אלו הריס (1981) לא מצא מתאם מובהק בין שיפוט מוסרי לאמונות.

יש לציין שמחקרים אלו בדקו רק אוכלוסיה נוצרית (שמרנית וליברלית) וידוע שהדת הנוצרית (לפחות הקתולית) מדגישה את הציות לסמכות (ראה גם הערת גוטמן בקטע הדין בקשר בין חינוך דתי למוסר). המחקר הנוכחי, לעומת זאת, דן בקשר שבין דתיות לבין שיפוט מוסרי בקרב מתבגרים יהודים.

2. הקשר בין מוטיבציה דתית חיצונית-פנימית לשיפוט המוסרי

מוטיבציה דתית חיצונית מתיחסת לדת באופן אינסטרומטלי, פרגמטי בעיקר לצורך רכישת מעמד חברתי. מוטיבציה דתית פנימית לעומת זאת מתיחסת לדת באופן עקרוני כמספקת ערכים, מכוונת ומחייבת התנהגות פולחנית (גץ 1984). ארנסברגר (1977) וארנסברגר ומנסטר (1981) מצאו שפרטים בעלי אוריינטציה דתית פנימית שיקפו רמה מוסרית קונסרבטיבית יותר מפרטים בעלי מוטיבציה דתית

חיצונית. וולטרס (1980) וכן בראון ואניס (1978) לא מצאו יחסים מובהקים בין אורינטציה דתית פנימית-חיצונית לשיפוט המוסרי. גץ (1984) בסקרה מחקרים אלו מציינת ששני מחקרים אלו (של וולטרס ושל בראון ואניס) כללו נבדקים הומוגניים מדי (תלמידים באותו קולג') ולכן לא נמצאו הבדלים מובהקים.

3. הקשר בין השתייכות דתית לשיפוט המוסרי

חוקרים רבים בדקו את הקשר בין ההשתייכות הדתית לשיפוט המוסרי. בדרך-כלל ביקשו החוקרים מהנבדקים לציין לאיזו כנסייה או לאיזו דת הם משתייכים. גץ מציינת שבדרך-כלל ההתייחסות היתה רק להשתייכות ולא למידת המעורבות, דבר שבדאי פגם במקצת במסקנת המחקר.

וורמן (1981) לא מצא קשר מובהק בין השתייכות דתית לשיפוט המוסרי. נבדקיו הוגדרו כאורתודוקסים, כליברליים או ככאלו שאינם שייכים לארגון דתי כלשהו. יש לציין שוורמן שייך יהודים אורתודוקסים לקבוצה האורתודוקסית הכללית ויהודים ליברליים לליברליים הכלליים. גם הגדרתו לאורתודוקסי היתה בעייתית (בעיקר אם נשווה אותה למצב בארץ) בכך שאורתודוקסי הוגדר רק מי שהשתתף בפעילות דתית כלשהי במסגרת הקולג' ולמד "לימודי דת" לפחות שנה אחת.

דיקנסון וגבריאל (1982) בדקו מדגם גדול של תלמידי תיכון באוסטרליה, ומצאו שהמנבאים הטובים ביותר לציין P במבחן ה-DIT היו: עיסוק האב, משתנה הדת, מין הנבדק, והינוך האב. משתנים אלו הסבירו רק 5.2% מהשונות ולכן החליט החוקר לא להמשיך בניתוחים סטטיסטיים "עדינים" יותר.

רדיך (1982) בדק תלמידים בגילאי 15 – 17 ולא מצא הבדלים מובהקים בציין P בין שלוש קבוצות דתיות: קתולים ממוצא רומני, חברי כנסייה קונסרבטיבית ושאינם דתיים.

מק-ג'ורג' (1976) בדק תלמידים בבית הספר היסודי בניו-זילנד במחקר אורך. התלמידים נבדקו פעמים, ב-1973 ובסוף 1975. ב-1973 היו הנבדקים בגיל 10 וב-1975 בגיל 13. בשנת 1973 לא נמצאו הבדלים מובהקים בציין P בין חברי כנסייה לשאינם חברי כנסייה, אך בסוף 1975 נמצאו הבדלים מובהקים בציין P בין שתי קבוצות אלו ($t=3.27 < p.01$) ציין P של חברי כנסייה לא עלה במשך זמן זה. כמו כן נמצא שהתלמידים שטענו כי הכנסייה והדת היא בראש מעיניהם היו הנמוכים ביותר בציין P שלהם.

4. הקשר בין הינוך דתי לשיפוט המוסרי

מספר מחקרים בדקו את הקשר בין לימודים בבתי-ספר (יסודיים או תיכוניים) דתיים לשיפוט המוסרי. מידלטון ופוטנייס (1962) טענו שימצאו הבדלים ברמת

השיפוט המוסרי בין תלמידי בתי ספר דתיים לבין תלמידי בתי ספר שאינם דתיים, כיוון שבתי ספר דתיים שמים דגש רב יותר על שיפוט מוסרי ברמה המילולית. גץ (1984) מעירה שיש בעיתיות בהתייחסות למחקרים אלו כיוון שהם מערבים מספר סוגי בתי-ספר מבלי להבחין ביניהם. יש בתי-ספר דתיים המדגישים ציות וחוק ויש החושפים תלמידיהם לעמדות וזוויות ראייה שונות. גם המורים הינם שונים עובדה שלא התייחסו אליה מספיק.

שרפמן (1974) בדק תלמידי שמינית יהודים משני המינים הלומדים בבתי-ספר כלליים (Public Schools) לעומת אלו הלומדים בבתי ספר דתיים יומיים בארה"ב. הוא מצא שהלומדים בבתי הספר הדתיים היו גבוהים באופן מובהק בשיפוט המוסרי מהלומדים בבתי-הספר הכלליים. שרפמן טען שהבדל זה נובע מהדגש הניתן בבתי-הספר הדתיים על שיפוט מוסרי יהודי. חינוך זה מדגיש עצמאות, אי קונפורמיות, אומץ מוסרי, בחירה חופשית ואחריות חברתית.

סטופ (1980) בדק שלוש קבוצות תלמידים מבתי-ספר דתיים נוצרים שונים: קתולים, לותרנים וקונסרבטיבים וקבוצה אחת מבית-ספר כללי. הוא מצא שיש שכיחות גבוהה יותר של תלמידים ברמה 4, על פי סולם קוהלברג, בקרב תלמידי בתי הספר הדתיים מאשר בקרב התלמידים בבתי הספר הכלליים. בבתי הספר הכלליים, לעומת זאת, היתה שכיחות גבוהה יותר ברמה 5 מאשר בבתי הספר הדתיים. בבחינה מעמיקה יותר נמצא ששכיחות רמה 4 בקרב הלומדים בבתי הספר הקונסרבטיביים הדתיים היתה גבוהה יותר בצורה מובהקת מאשר שכיחות רמה זו בשלוש הקבוצות האחרות. בהתייחס לציון P הבודק את רמת השיפוט המוסרי על פי רצף (ולא על פי שלבי השיפוט לפי קוהלברג), בקרב תלמידי כיתה ט' לא נמצאו הבדלים מובהקים, אך בין תלמידי כיתה י"ב הלומדים בבתי הספר של העדה הלותרנית השיגו ציון P גבוה יותר מהאחרים. נראה שבגיל מבוגר יותר מתחדדים ההבדלים בין הנערים, ויתכן שהדבר נובע מהחינוך השונה הניתן בבתי הספר ושהשפעתו מצטברת במשך שנות הלימודים.

וולף (1980) מצא שהתלמידים שנחשפו לרמות גבוהות יותר של חינוך דתי נמצאו נמוכים באופן מובהק בציון P במבחן DIT מאשר הללו שנחשפו פחות לחינוך דתי ($f=24.27, p<.05$). כאשר נבדקה מידת המחויבות הדתית שלהם נמצא, בניגוד למצופה, שהללו שנחשפו לרמות גבוהות של חינוך דתי ומחויבותם לדת היתה גבוהה דיו נמוכים בציון P מאלו שנחשפו במידה רבה לחינוך דתי ומחויבותם היתה נמוכה. ניתן להסביר ממצאים אלו בכך שהחינוך הנוצרי ומחויבות גבוהה לדת משמעותם ציורת עיור לנורמות, ולכן הם "חוסמים" התקדמות לעבר הקוטב הפוסט-קונבנציונאלי (האוטונומי).

קילין (1978) מצא שתלמידים בבתי ספר קתוליים היו גבוהים בצורה מובהקת בציון P ובשיפוט "אבסטרקטי" מתלמידי בתי הספר הכלליים. חשוב לציין שבמחקר זה, בניגוד לרבים אחרים, נבדק גם המעמד הכלכלי-חברתי ורמת האינטליגנציה של שתי הקבוצות, ונמצא שתלמידי בתי הספר הקתוליים היו גבוהים מחבריהם במימדים אלו. גץ מציינת שכיון שלא נערך ניתוח covariance אי-אפשר למדוד את השפעת משתני הלימודים בבתי הספר הדתיים על השיפוט המוסרי מבלי לקחת בחשבון את משתני הרקע.

בלקנר (1975) לא מצא יחס מובהק בין שיפוט מוסרי למידת מעורבות בחינוך דתי יומיומי.

גוטמן (1983) מצטט את מידלטון ופוטני (1962) שניסו להסביר את הממצאים המעורבים שנמצאו בזמנם במחקרים שדנו בהבדלים בין דתיים ללא דתיים בקשר לעמדות מוסריות. הם הבדילו בין מוסר חברתי למוסר הקשור בהנזרות. לטענתם סטנדרטים חברתיים כוללים ערכי מוסר העלולים, אם לא ישמרו, להזיק לחברה, ולפי השערתם הם קיימים הן אצל דתיים והן אצל אלו שאינם דתיים. במחקרם הם השוו את שיפוטם של דתיים ולא דתיים בשני מערכי שיפוט מוסרי: חברתי ונוזרי. בצפוי נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות רק בקשר לפרטים הנוזריים, אך לא בקשר לפרטים החברתיים. הדתיים היו גבוהים בשיפוט הנוזרי מהלא דתיים, אך לא נמצאו הבדלים מובהקים בין דתיים ללא דתיים בשיפוט המוסרי החברתי. כיוון שהיהדות אינה דוגלת בנוזרות וכיוון שבדקנו רק אוכלוסיה יהודית דתית ראוי להדגיש את מחקריו של גוטמן (1983).

גוטמן בדק 125 תלמידי כיתה ו' יהודים בבתי ספר ממלכתיים דתיים ובבתי ספר כלליים, ומצא שתלמידי בתי הספר הדתיים קיבלו ציונים גבוהים יותר במבחן השיפוט המוסרי (MOTEC) ($F=8.86, p<.005$) מאשר תלמידי בתי הספר הכלליים. גוטמן מעיר במחקרו על ההבדל בין החינוך הדתי היהודי ובין החינוך הדתי הנוצרי. האמונה היהודית אינה דוגלת בנוזרות והתרחקות מהזוי החיים כפי שדוגלת האמונה הנוצרית, לפחות זו הקתולית. הנוזר היהודי, בתום תקופת נזירותו חייב להביא קרבן חטאת, ולפי מספר פרשנים קרבן זה בא בשל חטאו על שלא נהנה בימי נזירותו. אם נוסף להערתו זו את הבחנתם של מידלטון ופוטני בין המוסר החברתי לבין המוסר הנוזרי (שהובאו לעיל) ניתן להבין יותר את ההבדלים במימצאים בין מחקריו של גוטמן לבין המחקרים האחרים, בהם דווח שהדתיים נמצאו ברמת שיפוט מוסרי נמוכה מאשר הלא דתיים.

5. הקשר בין ידיעות בנושאי דת לשיפוט המוסרי

גץ מציינת שבדיקת הידע הדתי נערכה, בדרך כלל, על ידי שאלות על התנ"ך או על עמדות הכנסיה.

אורגורמן (1979) מצא שתלמידים (בבתי ספר קתוליים או כלליים) שרמת ידיעותיהם הדתיות היתה גבוהה נמצאו גם גבוהים בציון P שלהם. גם הריס (1981) מדווח על מתאם חיובי מובהק ($r=.36, p<.01$) בין ציון P לידיעות דתיות. מילר (1979) בדק 40 סטודנטיות וחילקן לגבוהות-נמוכות בשיפוט המוסרי לפי ממוצע ציון P. נמצא שהסטודנטיות הגבוהות בשיפוטן המוסרי נטו להיות נמוכות בידיעותיהן הדתיות. נראה שיש רק מעט מחקרים בנושא הקשר בין ידיעות "דתיות" לבין השיפוט המוסרי, ובהם הממצאים אינם חזר משמיעים. גץ מסכמת את סקירתה הנרחבת על מחקרים העוסקים בקשר בין "דתיות" לשיפוט המוסרי בכך שכל מסקנה מהמחקרים הינה טנטטיבית. המחקרים על אמונות נראים כמתחסיים בצורה חיובית ובעקיבות לשיפוט המוסרי. הדבר אינו כך במחקרים העוסקים בקשר בין מוטיבציה דתית פנימית-חיצונית לבין השיפוט המוסרי. הממצאים בדבר הקשר בין השתיכות דתית לבין השיפוט המוסרי אינם חזר משמיעים וכנ"ל גם הממצאים על הקשר בין החינוך הדתי לשיפוט המוסרי. יש לציין בנקודה זו, את הבעיה שהעלתה גץ על אי התאמה בין בתי הספר הדתיים במספר מרכזיים חשובים, דבר שלא נבדק ואולי משפיע על התוצאות. תוצאות חיוביות נמצאו, בדרך-כלל, במחקרים שעסקו בקשר בין ידיעות דתיות לשיפוט המוסרי. גץ מעירה שיתכן ששני משתנים אלו קשורים לרמת אינטלגנציה ולכן נמצאו קשורים זה לזה.

ד. שיטה

1. שיטת מידגם

נבדקו 112 מתבגרים דתיים הלומדים בכיתה י' בפנימיה טכנולוגית תורנית (N=27) ובישיבה תיכונית (N=85). הגיל הממוצע של הניבדקים הוא 15.75 שנה (SD=.46). הניבדקים בפנימיה באו משתי כתות מקבילות, והניבדקים בישיבה התיכונית משלוש כתות מקבילות. בחירת הניבדקים מכיתה י' נעשתה הן לאור העובדה שגיל זה מאופיין בלבטי הזהות, והן לאור העובדה שרמת השיפוט המוסרי אצל חלק מהניבדקים מגיעה לידי בשלות. הניבדקים באו מרמה סוציאקונומית בינונית.

2. כלי המחקר

א. שאלון התנהגות מוסרית (שה"ם, פישורמן, 1986)
שאלון ההתנהגות המוסרית בודק זאת בדרך סוציומטרית. השאלון מורכב

מארבעה סיפורים, המתארים מצבים שונים בהם עומדים מתבגרים בפני פתוי של התנהגות לא מוסרית. כל תלמיד מתבקש לציין כיצד ינהג כל חבר בכיתתו בכל אחד מארבעת המצבים. שני מצבים עוסקים בדילמה של שמירה על רכוש, ושנים ביושר בכיתה ויחסי חברות. ארבעת הסיפורים הינם:

1. "בחנות מסוימת שילם חברך כסף וחיכה לעודף. המוכר טעה, ובמקום לתת לחברך שטר של 5 ש"ח, נתן לו שטר של 50 ש"ח. המוכר אינו יכול לגלות שחסר לו הכסף, וברור שלא יוכל לגלות אצל מי הוא נמצא. היחזיר חברך את הכסף?"
2. "בכתתך נערכת בחינה, המורה נקרא לצאת למזכירות. אין סיכוי שהמורה יגלה לאחור זבחינה, שמישהו העתיק. האם יעתיק חברך?"
3. "מספר חברים שחקו בכיתה, ותוך משחקם שברו חלון. המורה הגיע לכיתה ושאל מי שבר את החלון. אין סיכוי שהמורה יגלה, אם החבר ששבר לא יודה מי אשר שבר את החלון. היודה חברך?"
4. "חברך שיחק עם חברו בקלפים, לפתע נקרא החבר ויצא לחדר הסמוך. החבר לא יוכל לגלות אם חברו "הציץ" בקלפיו. האם יתבונן חברך בקלפי חברו למשחק?"

הבחירה בסוג התנהגות אחד נבעה ממחקרן של לויין ובקרמן-גרינברג (1979) אשר ציינו מספר מחקרים (שגרין 1974; קרבס 1970; סיגמולר וסטיר 1977) בהם נמצאו מגמות התפתחותיות שונות בהתנהגויות שונות. כלומר, בסוגים שונים של התנהגויות ומצבים נמצאו רמות התפתחות מוסריות שונות. נבחרה דווקא התנהגות של יושר, כיוון שנראה היה שנערים בגיל ההתבגרות עוסקים דווקא בנושאים כגון יושר, נאמנות לחברים ושמירה על רכוש הזולת. במחקר הנוכחי בחרנו בשאלון הסוציומטרי מתוך התבססות על מחקריהם של הריס, מוססן ורוטפורט (1976) פוטרס וג'ונסון (1965) והרקנס, אדוארד וסופר (1977). הריס וחבריו מציינים שההנחה בבסיס השימוש בשאלון כגון זה כמדד להתנהגות מוסרית היא בכך שהנערים נמצאים באינטראקציה מתמדת עם קבוצת השנים, ולכן ניתן לטעון שהם צופים ביתר אינטנסיביות ותשומת לב בהתנהגות המוסרית של בני גילם מאשר מורים ומבוגרים אחרים (בפרט במצבי ניסוי). באופן זה שיפוטם נקי יותר מאפקט ההלה (Halo-Effect) של השגים אקדמיים.

תקפות ומדימנות:

במחקר מוקדם (פישרמן, 1986) נבדק תוקף מבחין בין דירוג הפרט על ידי הקבוצה כאדם מוסרי לבין הסטטוס החברתי או פופולריות הפרט. המחקר נערך על 39 תלמידי כיתה י' בישיבה תיכונית. הסטטוס החברתי נבדק על-ידי שאלון "החברים שאני בוחר בהם" (גלנץ, 1976). נמצא מתאם שלילי נמוך ובלתי מובהק ($r = -.24$) בין ההתנהגות המוסרית כפי שהיא מדורגת על ידי חברי הכיתה לבין הסטטוס החברתי. בנייתו רגרסיה נמצאה יכולת ניבוי זעירה ולא מובהקת בין השנים.

בבדיקת מהימנות אקוילנטית עם דרוג מורה (באחת מכיתות אוכלוסית המחקר שכללה 20 תלמידים) נמצא מתאם חיובי בינוני ומובהק ($r=.69, p<.03$). המתאמים בין ארבעת השאלות השונות במבחן נעו מ-.55 ועד ל-.97. כולם מובהקים ברמה של .0001.

כל סיפור ניתן בנפרד לכל נבדק על-גבי פיתקית, כדי למנוע מערך תגובה של סימון התנהגות דומה בכל סיפור. הדירוג נערך כך שכל חברי הכיתה דורגו יחד לגבי אירוע ראשון, אחר כך לגבי אירוע שני וכך הלאה. דבר זה מנע אפשרות של דירוג כל חבר בכל האירועים, דירוג שיכול היה להביא למערך תגובה של דירוג זהה בכל השאלות. כמו-כן התבקשו התלמידים להתחיל לציין כיצד ינהג כל חבר בכיתה בכל אירוע ממקום אחר על-גבי דף התשובות (מלמעלה למטה או מלמטה למעלה) וזאת כדי למנוע מערך תגובה בו ידרגו התנהגות דומה (בסיפור זהה) לכל חבריהם.

ב. מבחן שיפוט מוסרי DIT Defining Issues Test (רסט 1967)

סולם DIT מתייחס לתאורית קוהלברג, אך בעוד שקוהלברג בדק את שלבי ההתפתחות המוסרית בדרך של ראיון מובנה, סולם זה הינו שאלון סגור. השאלון כולל ששה סיפורים, בכל סיפור על הנבדק לענות כיצד ינהג גיבור הסיפור. לאחר הסיפור מובאים תריסר הגדים, ועל הנבדק לסמן ליד כל הגד את חשיבותו להחלטת הגיבור. דרוג ההגד נעשה על-פי סולם ליקרט בן 5 דרגות. לאחר סיום דרוג כל ההגדים על הנבדק לציין איזה מההגדים נראה לו כחשוב ביותר להחלטת גיבור הסיפור, איזה השני, השלישי והרביעי בחשיבותו. על החוקר לבדוק את הדרוג של ארבע ההגדים החשובים, ולסמן לאיזה שלב משלבי השיפוט המוסרי מתאים כל הגד. ההגד הראשון בחשיבותו מקבל ניקוד של 4 נקודות, ההגד השני בחשיבותו 3 נקודות, ההגד השלישי בחשיבותו 2 נקודות, וההגד הרביעי בחשיבותו נקודה אחת בלבד. כדי לקבל ציון P (ציון המבטא ב-% את מידת היותו של הנבדק ברמה 5-6 לפי רמות השיפוט המוסרי בסולם קוהלברג) יש לצרף את הניקוד שקיבלו רמות 5B, 5A ו-6. כמו-כן יש לבדוק בשתי דרכים את מהימנות תשובותיו של כל נבדק וזאת עקב חשש שהנבדק יענה על השאלון בחוסר תשומת לב או ינסה "להציג" רמת שיפוט מוסרי גבוהה מרמתו. דרך אחת לבדיקת מהימנות תשובות הנבדק נקראת "סולם M" הכולל פריטים שאינם ברי משמעות מבחינת שיפוט מוסרי, והבודקים את נטית הנבדק לענות על הצהרות הנראות לנבדק כחשובות או כקשורות לענין המוסרי. נקבע שנבדק אשר דרג את סולם M והגיע לניקוד של 14 נקודות (בכל ששת הסיפורים) – יוצא מהמדרג. במחקר זה אף לא נבדק אחד צבר 14 נקודות, ולכן לא היה צורך להוציא מהמידגם ניבדקים. דרך שניה לבדיקת מהימנות תשובות הנבדק הינה "בדיקת העקיבות". דרך זו מבוססת על שני דרוגיו של הנבדק: הסימון ליד כל אחד מתריסר ההגדים את דרוג חשיבותו וציון ארבע ההגדים החשובים. חסר עקיבות

בא לידי בטוי כאשר נבדק, שציין הגד מסוים כחשוב ביותר, סימן לאחר מכן ליד אותו הגד דרגת חשיבות משנית. נקבע שכל אחת מהבדיקות שתצביע על חסר עקיבות או ציון M גבוה תביא להוצאת הניבוק מהמידגם. הקריטריונים היו: א – המצאות פער של שמונה מקרים של "אי עקיבות" באחד מן הסיפורים (כלומר ימצאו 9 הגדים אשר קיבלו דרגת חשיבות הגבוהה מההגד שסומן לאחר מכן כאחד מארבע ההגדים החשובים ביותר); ב – המצאות לפחות שני סיפורים עם אי עקיבות כלשהי; ג – המצאות לפחות סיפור אחד שבו תשעה פריטים קיבלו דרוג שווה.

רסט (1967) דווח על מספר רב של בדיקות מהימנות ותקפות השאלון. כדלהלן: תקפות נראית (Face Validity): כמו בטלמות אחרים גם סולם DIT עוסק בדילמות מוסריות-בעיות, אשר בפתרון יש לערב החלטות העוסקות במוסר. השאלון אינו מתייחס רק לסוג ההתנהגות שיעדיף גיבור הסיפור אלא גם לסיבות להתנהגותו. תוקף מתכנסת ותוקף מבחין: רסט (1974) מדווח אל מתאם של 70 – 60. של סולם DIT עם ראיונות קוהלברג. עם סולמות אחרים המודדים התפתחות קוגניטיבית ואינטלגנציה נעו המיתאמים בין 20 לבין 50. המיתאמים בין שאלון DIT לבין נושאים אישיותיים, דמוגרפיים וטרוצולוגים לא היו מובהקים.

מהמנות מבחן חוזר (test-retest): דוידסון ורובין (1978) מדווחים על מהמנות מבחן חוזר על 123 נבדקים של 70 עד 80. המבחנים החוזרים נערכו לאחר חודשיים – שלושה בממוצע. כמו כן על עקיבות פנימית על-פי נוסחת קרוונברך-אלפא של 70. רסט (1974) בדק עקיבות פנימית על 160 נבדקים וקיבל מיתאם של 77. לסולם P. במבחן נוסף לשאלון המקוצר על 1080 נבדקים התקבל מיתאם אף הוא של 77. מהימנות שינוי התפתחותי (Longitudinal change validity): רסט (1978) מדווח על עליה מובהקת בניקוד במהלך שלוש בדיקות במשך ארבע שנים ($F=20.1, p<.0001$) ובמהלך ארבע בדיקות במשך שש שנים ($F=17.6, p<.0001$).

ג. סולם דתיות (פישרמן, 1986)

מידת הדתיות נבדקה במחקרים מוקדמים בשתי דרכים עקרוניות. דרך אחת מתייחסת לאמונות והשקפות עולם, כגון במחקרם של דור-שב ורנד (1984). דרך שנייה מתייחסת להתנהגות על-פי נורמות דתיות (דור-שב ורנד, 1984; גלנץ, 1981). בשאלון שלושה פריטים העוסקים בחיי היומיום ובהזות הדתית של הנבדק. שאלה אחת עסקה בתדירות הנחת תפילין, כמיצגת מצווה יומיומית. שאלה שנייה עסקה במידת שמירת שבת. לא הגדרנו את סוג מצוות שמירת שבת (הדלקת אור, בישול, צפיה במשחק כדורגל או תפילות שבת) אלא ביקשנו מהנבחן לענות האם הוא שומר שבת תמיד, בדרך-כלל, לעיתים או כלל לא. השאלה השלישית עסקה בהתנהגות הנתפסת בחברה כביטוי לזרות דתית והיא תדירות חבישת כיפה. סכום

התשובות נלקח כמדד לדתיותו של הנבדק. מדד זה נמצא כמבחין בין שני חלקי המודגם תלמידי הישיבה התיכונית ותלמידי הפנימיה ($t(1,111)=10.94, p<.0001$). המיתאמים בין השאלות השונות היו בין 96. לבין 28. (ברמת מובהקות של 0.0001).

ד. הליך

המבחנים הועברו בשני ימים נפרדים כדי ליצור מרווח זמן בין שאלון השיפוט המוסרי לבין שאלון ההתנהגות המוסרית. ביום הראשון הועברו שאלון השיפוט המוסרי. ביום השני הועברו שאלון הדתיות והשאלון לבדיקת ההתנהגות המוסרית. יש לציין שאצל כחמישית מהנבדקים נצפה קושי (בדרגות שונות) בתשובה על שאלון ההתנהגות המוסרית בשל העובדה שהיה עליהם לציין כיצד ינהג כל חבר בכיתה. חלק מהנערים חששו לענות על שאלון ההתנהגות המוסרית בטענה שיש בתשובות "אבק לשון הרע". לאחר שהוסבר פעם נוספת שאין אנו מעוניינים בשמות התלמידים שינהגו בצורה כזו או אחרת, הובטחה פעם נוספת שמירת סודיות התשובות, המחנך שנכח בפעם הראשונה יצא מהכיתה, ורווח שניתן אישור של רב מוסמך לשאלון, הסכימו התלמידים לענות עליו. נבדק אחד לא היה מוכן לענות על שאלון זה (ואף לא היה מוכן לנמק את טרובו) והוא הוצא מהמדגם. שני נבדקים אחרים לא ענו על שאלון סולם זהות האני, כיוון שלא נכחו בכיתה ביום העברתו, ולכן גם הם הוצאו מהמדגם.

ה. תוצאות

לא נמצא קשר מובהק בין השיפוט המוסרי לבין ההתנהגות המוסרית. נמצא כי השיפוט המוסרי לא נובא בצורה מובהקת על-פי מידת הדתיות. מידת הדתיות נבאה באופן מובהק את ההתנהגות המוסרית ($F(1,111)=7.62, p<.006$) ואת הפער המוסרי ($F(1,111)=5.67, p<.01$).

ו. דיון

הנחנו כי ימצא קשר חיובי נמוך אך מובהק בין השיפוט המוסרי לבין ההתנהגות המוסרית. השערה זו נדחתה לאור המימצא של המתאם קטן ובלתי מובהק ($r=.12$) בין שני המשתנים. בכך מצטרפת תוצאה זו לשורת תוצאות ממחקרים קודמים אשר, בדומה, לא מצאו קשר בין השיפוט המוסרי להתנהגות המוסרית (רומה, 1967; גורקוביס ופרנטיס, 1974; קנטנר, 1976; שמידלין, 1977; הוילנר, 1977; פורטוס וג'נסון, 1965; סנטרוק, 1975; הייאר, 1976; גרינדר, 1964; מדינוס, 1966; קוהלברג, 1965; פנייס, 1967; גלסון, גרינדר וצ'לס, 1968; גלסון, גרינדר וביאג'ו, 1969; מק-לפין, 1974; סנטרוק, 1975; ארנר, 1976; לינפורט, 1977; וגוטמן, 1983).

הן פיאז'ה (1932, 1969) והן קוהלברג (1972) טוענים שקיים קשר חיובי מובהק בין השיפוט המוסרי לבין ההתנהגות המוסרית. חוקרים אחרים (פודור, 1972; פודור, 1973; הודג'נס ופרנטיס, 1973; קמפנה והארטר, 1975; קוהלברג ופרנדליך, 1977; דהי-הוגלי וקרוס, 1975; מוססן, הריס ורוטפורט, 1976; קרבס ורוזנוולד, 1977; הרקנס, אדוארדס וסופר, 1977; שורץ, 1969; דניונט, 1976; לוין ובקרמן, 1980; רוטמן, 1976; וארד, 1987) מצאו קשר חיובי בין השנים. ממחקר זה נראית דעתו של ליקונה (1976) שקבע כי ידע על השיפוט המוסרי של האדם ירשה לנו לנבא לא יותר מ-10% מהתנהגותו המוסרית.

נראה לכן, שהשיפוט המוסרי הינו תנאי הכרחי להתנהגות המוסרית, אך לא תנאי מספיק. בני-אדם הנמצאים ברמת שיפוט מוסרי נמוכה, גם התנהגותם המוסרית תהא ברמה נמוכה, אך רמת שיפוט מוסרי גבוהה אינה מבטיחה התנהגות מוסרית. משתנה הדתיות לא ניבא באופן מובהק את השיפוט המוסרי. לעומת זאת, ניבא משתנה זה את ההתנהגות המוסרית ואת הפער המוסרי. במחקרים מוקדמים (שצוטטו לעיל) בהם נמצא קשר בין דתיות לשיפוט המוסרי הוגדרה דתיות כאמונות הפרט. במחקרים בהם משתנה הדתיות הוגדר כמוטיבציה דתית, השתייכות דתית או חינוך דתי היו הממצאים מעורבים ולא חד משמעיים. החידוש במחקר הנוכחי הוא בבדיקת ההתנהגות הדתית. נראה שהקשר החיובי קיים רק בין ההתנהגויות השונות (דתית ומוסרית). ההתנהגות המוסרית נובעת מאידיאלים, שלפי ערכי המוסר היהודי, הם כללי ההתנהגות הדתית. לפי עקרונות היהדות לא ניתן להפריד בין התנהגות דתית להתנהגות מוסרית בבחינת "... רק אין יראת אלוקים במקום הזה והרגוני..." (בראשית יז 11). יש לציין כי במחקרים בהם דוח על קשר בין שיפוט מוסרי לבין אמונות דתיות מייצגות האמונות מרכיב קוגניטיבי בדומה לשיפוט המוסרי, שאף הוא קוגניטיבי, ומכאן מקור הקשר. במחקר הנוכחי שבו נבדקה הדתיות לפי ההתנהגות לא נמצא קשר בינה לבין השיפוט המוסרי.

הקשר שבין הפער המוסרי לדתיות יוסבר ע"כ שאצל המתבגר "הדתי יותר" הלומד במוסד חינוכי דתי קיימת, באופן יחסי, יותר הרמוניה ואינטגרציה בין מרכיבי השיפוט המוסרי לבין מרכיבי ההתנהגות המוסרית לעומת המתבגר "הפחות דתי".

ז. מקורות

- אודר, מ' (1987) שפיטה מוסרית ובלתי מוסרית והתנהגות האדם. שנתון ניב המדרשיה, כ"א.
- לוי, א', בקרמן-גרינברג, ר' (1979) השיפוט המוסרי וההתנהגות המוסרית בהתחלקות. חוות דעת, 11, 43-52.
- Anderson, a. (1975) The effect of social responsibility, moral judgment, & conformity on helping behaviour. Doctoral dissertation, Brigham Young University.
- Arndt, A. W. (1976) Maturity of moral reasoning about hypothetical dilemmas and behavior in an actual situation (Doctoral dissertation, University of California, Berkeley, 1975). Dissertation Abstracts International. 37, 435B.
- Betke, M. A. (1944) Defective moral reasoning and delinquency: A psychological study. Catholic University of America Studies in Psychology and Psychiatry. 6 (No. 4).
- Blackner, G. L. (1975) Moral development of young adults involving in weekday religious education and self-concept relationships. (Doctoral dissertation, Brigham Young University). Dissertation Abstract International, 35, 5009A.
- Brown, D. M., & Annis, L. (1987) Moral development and religious behavior. *Psychological Reports*. 43, 3, 1230.
- Cady, M. (1982) Assessment of moral development among clergy in Bloomington. Unpublished manuscript, Augsburg College, Minneapolis, MN.
- Clous, B. (1979) Moral judgment of teacher education students as related to sex, politics and religion. Unpublished manuscript, Indiana State University, Terre Haute.
- Damon, W. (1977) The social world of the child. San Francisco: Tossey-Bass.
- D'Augelli, j. f., & Cross, H. J. (1975) Relationship of sex guilt and moral reasoning to premarital sex in college women and couples. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 43, 40-47.
- Dickinson, V., & Gabriel, J. (1982) Principled moral thinking (DIT P percent score) of Australian adolescents—Sample characteristics and family correlates. *Genetic Psychology Monographs*. 106, 1, 25-29.
- Dunivant, N. (1975) Moral judgment, psychological development, situational characteristics, and moral behaviour. Doctoral dissertation, University of Texas at Austin.
- Fenyes, C. (1967) Moral judgment and appropriateness for self-blame and resistance to tamtation (Doctoral dissertation, University of California, Berkeley, 1967). Dissertation Abstracts International. 28, 1682B-1683B.
- Fodor, E. M. (1972) Delinquency and susceptibility of social influence among adolescents as a function of moral development. *Journal of Social Psychology*. 86, 257-260.

- Fodor, E. M. (1973) Moral development and parent behavior antecedents in adolescent psychopaths. *Journal of Genetic Psychology*, 122, 37-43.
- Fowler, J. W. (1981) Stages of faith: The psychology of human development and the quest for meaning. San Francisco: Harper & Row.
- Gallagher, M. J. (1975) A comparison of Hogan's and Kohlberg's theories of moral development (Doctoral dissertation, Clumbia University, 1975). Dissertation Abstracts International. 36, 2446B-2447B.
- Getz, I. R. (1984) Moral judgment and religion: A review of the literature. *Counseling and Values*, 28, 3, 94-116.
- Gilligan, C. (1977) In a different voice: Women's conception of the self and morality. *Harvard Education Review*, 47, 481-517.
- Grinder, R. E. (1964) Relations between behavioral and cognitive dimensions of conscience in middle childhood. *Child Development*, 35, 881-891.
- Guttman, J. (1984) Cognitive morality and cheating behaviour in religious and secular school. *Journal of Educational Research*, 77, 249-254.
- Haan, N., Smith, M. B., & Block, J. (1968) Moral reasoning of young adults: Political-social behavior, family background, and personality correlates. *Journal of Personality and Social Psychology*, 10, 183-201.
- Haier, R. J. (1976) Moral reasoning and moral character: A comparison of the Kohlberg and the Hogan models (Doctoral dissertation, Johns Hopkins University, 1975). Dissertation Abstracts International. 36, 3672B.
- Harkness, S., Edwards, C., & Super, C. M. (1977) Kohlberg in the bush: A study of moral reasoning among the elders of a rural Kipsiges community. Paper presented at the meeting of the Society for Cross-Cultural Research, East Lansing, Mich.
- Harris, S., Mussen, P., and Rutherford, E. (1976) Some cognitive, behavioral and personality correlates of maturity of moral judgment. *The Journal of Genetic Psychology*, 128, 123-135.
- Haviland, J. M. (1977) The punitive beliefs and behaviors of adolescent delinquent boys. *Developmental Psychology*, 13, 677-678.
- Hudgins, W., & Prentice, N. M. (1973) Moral judgment in delinquent and nondelinquent adolescents and their mothers. *Journal of Abnormal Psychology*, 82, 145-152.
- Jurkovic, G. J. (1976) The relationship of moral and cognitive development to dimensions of juvenile delinquency (Doctoral dissertation, University of Texas at Austin, 1975). Dissertation Abstracts International. 36, 5262B.
- Jurkovic, G. J. & Prentice, N. M. (1974) Dimensions of moral interaction and moral judgment in delinquent and nondelinquent families. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42, 256-262.
- Kantner, J. E. (1976) The relationship between moral judgment and personality variables in adult offenders. (Doctoral dissertation, Purdue University, 1975), Dissertation Abstracts International. 36, 5262B-5263B.

- Kelly, G. A. (1955) *The psychology of personal construct*. Vol. 1: A theory of personality. New York: W. W. Norton.
- Killeen, O. P. (1978) *The relationship between cognitive level of thinking and public schools* (Doctoral dissertation, State University of New Jersey, New Brunswick, 1977). *Dissertation Abstracts International*. 38, 6621A.
- Kohlberg, L. (1958) *The development of modes of moral thinking and choice in the years ten to sixteen.*, Unpublished doctoral dissertation, University of Chicago.
- Kohlberg, L. (1964) Development of moral character and moral identity. *Review of Child Development Research*. 1, 383-432.
- Kohlberg, L. (1965) Relationship between the development of moral judgment and moral conduct. Paper presented at the biannual meeting of the Society for Research in Child Development, Minneapolis, Minn.
- Kohlberg, L., & Freundlich, D. (1977) *Moral judgment in youthful offenders*. Unpublished manuscript, Harvard University.
- Krebs, R., & Kohlberg, L. Moral judgment and ego controls as determinants of resistance to cheating. (Available from L. Kohlberg, Laboratory of Human Development, Harvard University, Cambridge, Mass. 02138.).
- Krebs, D., & Rosenwald, A. (1977) Moral reasoning and moral behavior in conventional adults. *Merrill-Palmer Quarterly*, 23, 77-87.
- La Voie, J. C. (1974) Cognitive determinants of resistance to deviation in seven-, nine-, and eleven-year-old children of low and high maturity of moral judgment. *Developmental Psychology*. 10, 393-403.
- Linford, J. L. (1977) *Conscious and unconscious moral judgment, moral character and conventional conduct in adolescence* (Doctoral dissertation, California School of Professional Psychology, 1977). *Dissertation Abstract International*. 38, 2834B.
- McGeorge, C. (1976) Some correlates of principled moral thinking in young adults. *Journal of Moral Education*. 5, 265- 273.
- McLaughlin, J. A., & Stephens, B. (1974) Interrelationships among reasoning, moral judgment, and moral conduct. *American Journal of Mental Deficiency*. 79, 156-161.
- Medinnus, G. R. (1966) Behavioral and cognitive measures of conscience development. *Journal of Genetic Psychology*. 109, 147-150.
- Middleton, R., & Putney, S. (1962) Religion, normative standards and behavior. *Sociatry*. 25, 141-152.
- Miller, C. (1979) *Relationship between level of moral reasoning and religiosity*. Unpublished manuscript, Wellesley College, Wellesley, MA.
- Nalson, E. A., Grindler, R. E., & Challas, J. H. (1969) Relationships among behavioral, cognitive-developmental, and self-report measures of morality and personality. *Multivariate Behavioral Research*. 4, 483-500.
- O'Gorman, T. P. (1979) *An investigation of moral judgment and religious knowledge scores of Catholic high school boys from Catholic and public schools*

- (Doctoral dissertation, Boston College, 1975). *Dissertation Abstracts International*. 40, 1365A.
- Porteus, B. D., & Johnson, R. C. (1964) Children's responses to two measures of conscience development and their relation to socio-metric nomination. *Child Development*. 36, 703-711.
- Radlich, V. M. (1982) Conservatism, altruism, religious orientation and the DIT: With Catholic, Brethren and non-religious adolescents. Unpublished manuscript, Murdoch University, Australia.
- Rapp, L. R. (1976) An investigation of the development of moral conduct and moral judgment among trainable mentally retarded children (Doctoral dissertation, Ohio State University, 1975). *Dissertation Abstract International*. 36, 5870B.
- Rest, J. R., Cooper, D., Coder, R., & Masanz, J. (1974) Delemmas-An objective measure of development. *Developmental Psychology*. 10, 49-501.
- Rothman, G. R. (1971) An experimental analysis of the relationship between moral judgment and behavioral choice (Doctoral dissertation, Columbia University, 1971). *Dissertation Abstracts International*. 32, 3624B.
- Ruma, E. H. (1967) Conscience development in delinquents and non-delinquents: The relationship between moral judgment, guilt, and behavior (Doctoral dissertation, Ohio State University, 1967). *Dissertation Abstracts International*. 28, 2631B.
- Sanderson, S. K. (1973) Religion, politics, and morality: An approach to religious and political belief systems and their relation through Kohlberg's cognitive-developmental theory of moral judgment (Doctoral dissertation, University of Nebraska, Lincoln, 1973). *Dissertation Abstracts International*. 34, 6259B.
- Santrock, J. W. (1975) Moral structure: The interrelations of moral behavior, moral judgment, and moral effect. *Journal of Genetic Psychology*. 127, 201-213.
- Schmidlin, S. S. (1977) Moral judgment and delinquency: The effect of institutionalization and peer pressure (Doctoral dissertation, University of Florida, 1975). *Dissertation Abstracts International*. 3630B.
- Schwartz, S. H., Feldman, K. A., Brown, M. E., & Heingartner, A. (1969) Some personality correlates of conduct in two situations of moral conflict. *Journal of Personality*. 37, 41- 57.
- Schwarz, D. A. (1976) The relationships among sexual behavior, moral reasoning, and sex guilt in late adolescence (Doctoral dissertation, Columbia University, 1975). *Dissertation Abstracts International*. 36, 6400B.
- Sharfman, B. N. (1973) Creative thinking and religious training in relation to moral judgment (Doctoral dissertation, New York University, 1973). *Dissertation Abstracts International*. 34, 7595A-7596A.
- Simpson, A. L., & Graham, D. (1975) The development of moral judgment, emotion and behavior in British adolescents. Unpublished manuscript.

- Stoop, D. A. (1980) The relation between religious education and the process of maturity through the development stages of moral judgment (Doctoral dissertation, University of Southern California, 1979). *Dissertation Abstracts International*. 40, 3912A.
- Wahrman, I. S. (1981) The relationship of dogmatism, religious affiliation and moral judgment development. *The Journal of Psychology*. 108, 2, 151-154.
- Walters, T. P. (1981) A study of the relationship between religious orientation and cognitive moral maturity in volunteer religion teachers from selected suburban Chicago parishes in the Archdiocese of Detroit (Doctoral dissertation, Wayne State University, 1981). *Dissertation Abstracts International*. 41, 1517A-1518A.
- Wolf, R. J. (1980) A study of the relationship between religious education, religious experience, maturity, and moral development (Doctoral dissertation, New York University, 1979). *Dissertation Abstracts International*. 40, 6219A-6220A.
- Wright, D., & Cox, E. (1967) A study of the relationship between moral judgment and religious belief in a sample of English adolescents. *Journal of Social Psychology*. 72, 135- 144.
- Wright, D. (1971) *The psychology of moral behavior*, Baltimore MD: Penguin Book.